

הרב יעקב לויפר שליט"א

טעם עליון ותחתון - ב

במאמר הקודם עסקנו בהטעמה הכפולה הקיימת בעשרת הדברות - הן בפרשת יתרו והן בפרשת ואתחנן. ביארנו את מטרת שתי ההטעמות, והרחבנו את הדיבור אודות השאלות, לשם מה נוצרו שתי הטעמות בשונה מכל התורה, ואיך התייחסו לכך גדולי הדורות.

במאמר זה נדון אודות בעיה שהונחה לפיתחם של גדולי ישראל שעסקו במסורה: בפסוק הראשון של עשרת הדברות היו שלש מערכות טעמים בשונה משאר הפסוקים בהם היו לכל היותר שתי מערכות. על הדיון בזה - במאמר שלפנינו.

וזאת למודעי - באמצע שלמדתי את הסוגיא, זיכני הרב אליהו לוי הי"ו בצילומים מספרו של הרב מרדכי ברויאר ז"ל 'כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא' שבירר את הסוגיא ופרש אותה כשמלה, ומתוך דבריו נתבררו ונתלבנו לי דברים רבים. אני מציין איפוא שדברים רבים בפרק הזה ובפרק שיבוא נמצאים בספרו - חלקם למדתי משם, וחלקם ראיתי בספרים אחרים אלא שלאחר העיון בדבריו מסתבר למדי שהם לקחו ממנו. אי לכך לא ציינתי על כל פרט ופרט אם הוא כתוב בספרו, ויהיו נא בעיניכם כאילו הייתי פורטם.

לפני שנצלול לתוך הנושא, נפתח בביאור נוסף למושג 'טעם עליון' ששמעתי בעקבות המאמר הקודם משמו של רבי ישראל שמעון קסטלניץ ז"ל. רבי ישראל שמעון היה חסיד בכל המהות של הביטוי, מלא בטעם זקנים, טופח על מנת להטפח את כל מי שהיה בקרבתו. וכדרכם של חסידים - ראה בכל דבר רק אמצעי לחזור ולהביע את רעיונות החסידות שהיו גחלים לוחשות בעצמותיו. וכה אמר רבי ישראל שמעון: "טעם העליון - איז אַ העקעקע סאַרט געשפּאַק". ובכדי להשאר עם 'הטעם העליון' של הווארט, נניח אותו כמו שהוא בלי לתרגמו, ונחזור לענינו.

כפי שהרחבנו במאמר הקודם - עד לפני זמן לא רב היו הדפוסים מדפיסים את שתי מערכות הטעמים באופן משולב [במהדורת לבוב תרכ"ד למשל עדיין הודפסו הטעמים בפרשת יתרו בצורה משולבת, ורק בספר דברים הופרדו הטעמים והטעם העליון הודפס בסוף הספר], שלא לדבר על כתבי היד שהיו כתובים באופן זה, דבר שגרם לטעויות וחוסר הבנה באשר לתפקיד הטעמים.

לטעמים יש כללים ויש היררכיה באשר לסידורם בתוך הפסוק, כך שמי שמבין בהלכות טעמים יכול הוא לפצל את המערכות ולדעת מה שייך להיכן. הראשון שכמדומה ערך והדפיס באופן מפוצל את שתי מערכות הטעמים היה רבי מנחם לונזאנו בעל 'אור תורה' כפי שהזכרנו כבר במאמר הקודם. אולם משבא ר"מ לונזאנו לפצל את טעמי הפסוק הראשון, עמד בפני העובדה שאם כי בחלק מפסוקי עשרת הדברות ישנן שתי מערכות טעמים - הרי שבפסוק 'אנכי ה' א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים' ישנם שלושה מערכות טעמים המסתיימות ב-אתנחתא, סוף פסוק, או רביע, כפי המודגם בטבלאות המצורפות. מכיון שהטעמים בנויים בהיררכיה הדוקה - הרי שכל שינוי בתיבת 'עבדים' יגרור אחריו אוטומטית שינוי בכל הפסוק למפרע; אם הטעמנו את 'עבדים' בסוף פסוק והפכנו אותו לפסוק בפני עצמו - הרי שהאתנח יבוא היכן שהוא באמצעו, והמקום המתאים לכך הוא בתיבת 'א-להיך'. לפני אתנח בא תמיד טיפחא, ולכן תיבת 'אנכי' תוטעם בטפחא. לאידך: אם נטעים את 'עבדים' באתנח - הרי שתיבת 'א-להיך' כבר לא יכול לבוא אתנח משום שאין שני אתנחתות באותו פסוק, לכן צריך לגייס טעם מהדרגה הבאה בתור שהיא דרגת המלכים, והטעם הזה יהיה זקף בתיבת 'א-להיך'. לפני זקף בא תמיד פשטא ולכן תיבת 'אנכי' תוטעם בפשטא.

אך אם נטעים את תיבת 'עבדים' ברביע שהוא מדרגת המשנים - יצטרכו כל טעמי המשפט 'לרדת דרגה', שהרי רביע הוא מדרגת המשנים והתיבות בתחום הנשלט על ידו צריכות להטעם בטעמים מדרגה נמוכה יותר. לכן מוטעמות תיבות 'מארץ מצרים' בקדמא ואזלא מסדרת השלישים, ותיבת 'הוצאתיך' יוצאת מכלל המפסיקים ומוטעמת בתלישא קטנה שהיא טעם משרת. הסידרה: תלישא קטנה, קדמא ואזלא, רביע - היא סידרה מוכרת מאוד לכל קורא בתורה. והיא מופיעה מיד בתיבות הבאות: לא יְהִי־לְךָ (מונח, תלישא קטנה), אֱלֹהִים אַחֲרַי (קדמא ואזלא) עַל פְּנֵי (רביע). אך כאן יש בעיה: תיבות 'אנכי ה' אלקיך' מוטעמות בפשטא זקף קטון שהוא מסידרת המלכים ונמצא דרגה מעל רביע, בעוד שבתחום רביע לא אמור לבוא מפסיק בדרגה גדולה ממנו. נזכור זאת. ונציין שבתנ"ך 'יהואש' (ניו יורק תש"א) ידעו מבעיה זו, ו'תיקנו' את הטעמים... הם הוסיפו לתיבות 'אנכי ה' אלוקיך' את הטעמים - מונח, מונח, פזר. זה אכן הצורה הנכונה לפי חוקי הטעמים אך אין לזה שום מסורת אלא תיקון המדפיסים לפי ראות עיניהם.

ה'תיקון' של תנ"ך 'יהואש' למערכת הטעמים ג' (של הרביע בתיבת עבדים)

אֲנֹכִי ה' אֵל־לְהִיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים

מכל מקום ההטעמה המשולשת העמידה בפני האור תורה בעיות קשות: ראשית, כבר נתבאר במאמר הקודם שכל השינוי בין טעמי עליון ותחתון נובע מכך שהעליון, עקב הצורך ליחד לכל דיבר פסוק אחד, מחבר פסוקים רגילים לפסוק ארוך, ולאידך מפריד פסוק רגיל לארבעה פסוקים זעירים. אבל בדברות כגון 'לא תשא' 'כבד את' - אין הבדל בין שתי מערכות הטעמים לפי שהגודל של הדיבר הוא כגודל הפסוק. אם כן איפוא תמוה: הלא גם הפסוק של הדיבר הראשון הינו באורך רגיל ואין צורך לשנות את טעמיו - מה איפוא הסיבה שגם כאן נשתנו טעמי העליון והתחתון?

שנית: לו יהא שיש צורך לשינוי - מהי הסיבה שיש כאן מערכת טעמים שלישית?
ושאלה שלישית: איזו מערכת טעמים שייכת לטעם העליון ואיזו לטעם התחתון?

שיטת בעל אור תורה

בעל אור תורה הכריע כך: המערכת המטעימה את תיבת 'עבדים' בסוף פסוק שייכת לטעם התחתון, וכאן מסתיים הפסוק הראשון של עשרת הדברות לפי טעם זה. נמצא איפוא שלטעם התחתון ישנם חמשה פסוקים עד 'ולשומרי מצוותי', הנה הפירוט שלהם כפי שהם ממוספרים היום בחומשים:

(ב) אֲנֹכִי ה' אֵל־לְהִיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים:

(ג) לא יְהִי לְךָ אֱלֹהִים אַחֲרַי עַל פְּנֵי:

(ד) לא תַעֲשֶׂה לְךָ פֶסֶל וְכָל תְּמוּנָה אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל וְאֲשֶׁר בָּאָרֶץ מִתַּחַת וְאֲשֶׁר בַּמַּיִם מִתַּחַת לָאָרֶץ:

(ה) לא תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם כִּי אֲנֹכִי ה' אֵל־לְהִיךָ אֵל קָנָא פְקֹד עֹון אֲבֹת עַל בְּנֵים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רִבְעִים לְשִׁנָּי:

(ו) וְעָשֶׂה חֶסֶד לְאֵלִפִים לְאֹהֲבֵי וּלְשֹׂמְרֵי מִצְוֹתַי:

המערכת השניה המטעימה את 'עבדים' באתנחתא שייכת לטעם העליון המחבר את כל חמשת הפסוקים לפסוק אחד ארוך [כמודגם בטבלאות המצורפות]. הנקודה החשובה היא שכיון שמילת עבדים מוטעמת באתנחתא, נוצרת בעיה קשה: לעולם אין שתי אתנחתות בפסוק אחד, ואילו לפי שיטה זו יש אתנחתא אחת בתיבת עבדים ועוד אתנחתא בתיבת לְשִׁנָּי - דבר שאינו אפשרי לפי חוקי הטעמים. בעיה קשה נוספת: רואים בבירור שהשיטה המונחת ביסוד הטעם העליון הוא חלוקת פסוקי הפרשה לפי דברות, פסוק לדיבר. כך גם כתוב בפסיקתא זוטרתיא (ואתחנן) "לפי שכשנאמרו מפי הגבורה נאמרו בהפסקות זה מזה לעשרה פרקים" ואילו לפי שיטה זו אוחדו שתי הדברות הראשונות 'אנכי ו'לא יהיה לך' לפסוק אחד, ויש לנו רק תשעה דברות.

[הבעיה הזו היתה כה מטרידה עד שר' שלמה שיק (שו"ת רשב"ן או"ח סי' קצב עמ' קנג) המציא לה פתרון מוזר ביותר: הוא חתך את הדיבר האחרון 'לא תחמוד' לשני פסוקים לפי הטעם העליון, האחד: לא תחמד בית רעך, והשני: לא תחמד אשת רעך ועבדו וצמיתו ושורו וקמרו וכל אשר לרעך. וכך הרויח בחזרה עשרה פסוקים בטעם העליון.

כמובן שלחלוקה זו אין ולו מקור אחד, והיא מנוגדת לכל ההגיון של הטעם העליון. שהרי הרעיון הוא פסוק לדיבר, ואיך לפתע פתאום התפצל הדיבר האחרון לשני פסוקים. ואם כבר מפצלים הרי עדיף לפצל את 'זכור' או 'לא יהיה לך' הארוכים הרבה יותר? אלא שרשב"ן הסתמך על הפיסקא הנמצאת באמצע הפסוק של 'לא תחמוד' [בעוד שבין 'אנכי ו'לא יהיה לך' אין פיסקא], ולצורך החיתוך המוזר הוא אף ממציא הסבר מעורפל שטיקור ענינו הוא רק להסביר שהמטרה לא היתה בדיוק לחלק לעשרה דיברות, אלא לתרגם את הפסוקים בצורה מובנת לציבור כדי 'שלא יבואו לידי מכשול וטעות כי בציבור היו קטני אמנה שחולקים על קבלת חז"ל' (!:).

מה עם מערכת הטעמים השלישית המטעימה את תיבת עבדים ברביעי? ברור שהיא אינה שייכת לטעם התחתון שכן זה מבדיל בין הפסוקים ומערכת זו מחברת ביניהם, בהכרח שגם היא שייכת לטעם העליון. נמצא איפוא שיש כאן כפילות מיותרת: גם מערכת ב' המטעימה 'עבדים' באתנח, וגם מערכת ג' המטעימה 'עבדים' ברביעי - באות לאותה מטרה, אך לשם מה צריך את שתיהן.

בתחילה סבר ה'אור תורה' שמערכת הרביעי שייכת לפרשת 'ואתחנן' ומערכת האתנח שייכת לפרשת יתרו. זאת משום שכנראה היו לפניו כתבי יד שציינו את הרביעי רק בפרשת ואתחנן [ואולי סבר שבטעות השוו הספרים את 'יתרו' ל'ואתחנן'] אולם לבסוף חזר בו ומחק לגמרי את מערכת הרביעי. מדוע העדיף את מערכת האתנח? יתכן שכתבי היד שהיו לפניו נטו לטובת האתנח, ויתכן שעשה זאת מחמת הסברא כפי שנכתוב לקמן.

טבלה המדגימה את שיטת בעל אור תורה ומנחת שי

טעם עליון	טעם תחתון
<p>אֲנֹכִי ה' אֱ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבַּיִת עֲבָדִים לֹא יִהְיֶה-לְךָ אֱלֹהִים אַחֲרָיִם עַל-פְּנֵי לֹא תַעֲשֶׂה-לְךָ פֶסֶל וְכָל-תְּמוּנָה אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמֶּעַל וְאֲשֶׁר בָּאָרֶץ מִתַּחַת וְאֲשֶׁר בַּמַּיִם מִתַּחַת לָאֲרֶץ לֹא-תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם כִּי אֲנֹכִי ה' אֱ-לֹהֶיךָ אֵל קַנָּא פֶקֶד עֹון אֲבֹת עַל-בְּנֵי עַל-שְׁלֵשִׁים וְעַל-רִבְעִים לְשָׁנָאִי וְעָשָׂה חֶסֶד לְאֱלֹפַיִם לְאַהֲבֵי וּלְשֹׁמְרֵי מִצְוֹתַי:</p>	<p>אֲנֹכִי ה' אֱ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבַּיִת עֲבָדִים: לֹא-יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אַחֲרָיִם עַל-פְּנֵי:</p>

שיטת ה'תיקון סופרים'

ר' שלמה דובנא (המכונה רש"ד) בעל ספר תיקון סופרים (הקדמה לשמות כ') לא קיבל את הכרעתו של בעל אור תורה. ראשית, רוב הדפוסים שהיו לפניו הביאו רק שתי מערכות: זו המטעימה 'עבדים' ברביעי, וזו המטעימה בסוף פסוק, אבל מערכת האתנח לא הוזכרה בהם. דוגמא טובה לכך היא דפוס ונציה. במהדורת רע"ח קיימות רק שתי המערכות של הרביעי ושל הסילוק (סוף פסוק). במהדורת רפ"ד-ו נוספה בפרשת יתרו מערכת האתנח ואילו בפרשת ואתחנן נשארו הטעמים כפי שהיו במהדורת רע"ו. [רוויה תלה את חילוקו של בעל אור תורה בין דברות ראשונות לשניות - בדפוס ונציה הנ"ל שהיה לפניו, ולכן הכריע בתחילה לקרוא באתנח בפרשת יתרו וברביעי בפרשת ואתחנן. הדפוס הזה היה אכן לנגד עיני ה'אור תורה' אך היו לפניו כעשרה כתבי יד שחלק מהם היו כחמש מאות שנה לפני זמנו כפי שהוא מעיד. כך

שאינן לדעת מה בדיוק היו הסיבות להכרעתו הראשונה, מכל מקום זה אינו משנה: לבסוף מחק האור תורה כליל את מערכת הרביעי.

זולת זאת: הקושי הגדול לפי שיטת האור תורה הוא שיש שני אתנחתות בפסוק אחד - דבר המנוגד בתכלית לכללי הטעמים ולא מצינו כן בכל המקרא. לכן הכריע התיקון סופרים כך: הוא הסכים עם דברי האור תורה לענין הטעם התחתון, אבל בטעם העליון הוא קיבל את מערכת הרביעי, ודחה מפניה את מערכת האתנח. התוצאה היתה שמבחינת חלוקת הפסוקים הוא השווה מדותיו עם בעל 'אור תורה': בטעם התחתון ישנם חמשה פסוקים - המאוחדים לפסוק אחד בטעם העליון, אך במקום להטעים את תיבת 'עבדים' באתנח לפי הטעם העליון ולהכנס לדוחק של שני אתנחתות בפסוק אחד - הוא נקט את המערכת המטעימה את תיבת 'עבדים' ברביעי ונפטר מהקושי הזה. [גם רבי יעקב עמדן הטעים בסידורו 'עמודי שמים' את הטעם העליון בצורה הזו].

אמנם לכאורה מצד חוקי הטעמים הוא רק החליף קושי בקושי גדול יותר. ראשית, כבר אמרנו שבמערכת הרביעי ישנה בעיה של הטעמת תיבות 'אנכי ה' א-להיך' בסידרת פשטא זקף קטון, דבר שאינו אפשרי לפי חוקי הטעמים. וזו לא הבעיה העיקרית, במאמר הקודם הזכרנו עוד חוק בל יעבור בכללי הטעמים: בפסוק שיש זרקא סגול - תמיד הוא המפסיק הראשון מסדרת המלכים, ואין זקף בא לפניו לעולם. ואילו כאן מוטעמות תיבות 'אנכי ה' א-להיך' בסדרת זקף קטון. ולאחריו באות בהמשך התיבות 'לא תשתחוה להם ולא תעבדם' המוטעמות בזרקא סגול.

בעיה נוספת: אם נבדוק את מספר הרביעים הנמצאים בפסוק עד הסגול שבתיבת 'תעבדם', נגלה שיש שלשה רביעים: בתיבת עבדים, פני, ולאך. אין בכל התנ"ך אפילו מקרה אחד שיש בו שלשה רביעים בתחום שלטון סגול, ואפילו מקרה שיש בו שני רביעים הוא נדיר: יש שני מקרים כאלו בכל התנ"ך (ש"א כא י, ומ"א ט ט שנכפל בדה"ב ז כב). ואכן כל בעל קורא יכול להרגיש את הדוחק שבניגון הרביעים בזה אחר זה. אך במערכת האתנח אין דוחק זה משום שהיא מטעימה את עבדים באתנח ולא ברביעי, נמצא שיש לנו רק שני רביעים בתחום סגול.

כל הבעיות נובעות מאותה נקודה: מערכת הרביעי בנויה על הטעם העליון שבמקורו הפריד את שני הדיברות. הרביעי הוא רק 'הלחמתו' של הפסוק הראשון לשני, וכעת נוצר מצב מיוחד: גם אם נתחיל את הפסוק מ'לא יהיה לך' זהו פסוק ארוך מאוד שהאתנח נמצא כמעט בסופו והוא אינו מחולק לשני חלקים שונים. ומכיון שהוצמד לו הפסוק שלפניו הוא הופך לפסוק כמעט הארוך ביותר בתנ"ך [הארוך ביותר הוא הדיבר 'שמור' שבפרשת ואתחנן], יש בו שישים מילים (!) שחמישים וארבע מהן נמצאות בתחום שלטון האתנח. דבר זה יוצר עומס עצום על חציו הראשון של הפסוק, ומאלץ הטעמה של רביעי ועוד רביעי, וכן שאר הבעיות. אבל אם נטעים את 'עבדים' באתנח נשארו הכללים בדיוק כמו במקרה ש'עבדים' היה מוטעם בסוף פסוק [כמו הטעם העליון המקורי], זאת מכיון שהאתנח וסוף פסוק שניהם קיסרים והטעמים הבאים בתחום שלטונם הם זהים בדרגתם.

נמצא שבעל תיקון סופרים חסך דוחק אחד וקיבל שלשה במקומו. וכמובן שהוא לא נפטר מהבעיה שהטעם העליון מחלק את הדברות לתשעה ולא לעשרה. מסתבר מאוד שזו הסיבה שהביאה את בעל אור תורה להעדיף את מערכת האתנח למרות הקושי שבה; אמנם יש כאן שני אתנחתות באותו פסוק - אבל גודל הפסוקים נשאר אותו דבר מבחינת כללי הטעמים. כי אתנח הוא בעצם סיום מערכת ואחריו מתחילה מערכת חדשה שאינה קשורה ואינה מושפעת כלום מזו שלפני האתנח.

שיטת ה'תיקון סופרים'

טעם תחתון	טעם עליון
אֲנֹכִי ה' אֶ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי לֹא תַעֲשֶׂה לְךָ פֶסֶל וְכָל-תְּמוּנָה אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמֶּעַל	אֲנֹכִי ה' אֶ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי לֹא תַעֲשֶׂה לְךָ פֶסֶל וְכָל-תְּמוּנָה אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמֶּעַל

לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי:	וְאֲשֶׁר בְּאֶרֶץ מִתְחַת וְאֲשֶׁר בְּמִים מִתְחַת לְאֶרֶץ לְאֶת-שֵׁתְחֹה לָהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם כִּי אֲנֹכִי ה' אֱ-לֹהֶיךָ אֵל קָנָא פֶקֶד עֹז אָבֶת עַל-בְּנֵים עַל-שְׁלִשִׁים וְעַל-רַבְעִים לְשָׁנָאֵי וְעֵשָׂה חֹסֵד לְאֱלֹפִים לְאֶהֱבִי וְלְשִׁמְרֵי מְצֹתַי:
---------------------------------------	--

שיטת רבי וואלף היידנהיים

רבי וואלף היידנהיים חקר את נושא עשרת הדברות לעומק וכתב על זה מאמר שהודפס בכמה מחומשיו (כגון 'מאור עינים' ו'הבנת המקרא') בסוף ספר שמות. במאמרו זה הוא למד היטב את דברי החזקוני והוכיח שהיתה לו תפיסה אחרת ביחס לטעם העליון. נצטט שוב את דברי החזקוני (שמות כ יד):

יש ברוב הדברות שתי נגינות ללמד שבעצרת שהיא דוגמא מתן תורה ומתרגמינן הדברות - קורין כל דברת לא יהיה לך וכל דברת זכור בנגינות הגדולות לעשות כל אחת מהן פסוק אחד, שכל אחד מהן דברה אחת לעצמה. ודברות לא תרצח לא תנאף לא תגנוב לא תענה קורין בנגינות הקטנות לעשות ד' פסוקים שהם ד' דברות. אבל בחודש שבט כשקורין בפרשת יתרו כשאר שבתות השנה - קורין לא יהיה לך וזכור בנגינות הקטנות, לעשות מכל אחת מהן ד' פסוקים. ודברות 'לא תרצח, לא תנאף, לא תגנוב, לא תענה' קורין בנגינות הגדולות לעשותן פסוק אחד, לפי שלא מצינו בכל המקרא פסוק משתי תיבות חוץ מאלו, ובשבועות דוקא כמו שפירשתי למעלה. גם בדברות אנכי ולא יהיה לך יש נגינה גדולה לעשותן שתיהן פסוק אחד, לזכרון שבדבור אחד נאמרו. כיצד? בתיבת אנכי - פשטא, ובתיבת א-להיך - זקף קטן, ובתיבת הוצאתיך - תלישא, ובתיבת מארץ מצרים - קדמא ואזלא, ובתיבת עבדים - רביעי.

אם נסכם את דברי החזקוני, הוא אומר שבעצרת שהיא דוגמת מתן תורה וקוראים עם תרגום - אזי יש לקרוא את הדברות 'לא יהיה לך' ו'זכור' בנגינות גדולות כדי לעשות מהן פסוק אחד, אף שיש בהם בעצם ארבעה פסוקים. ואילו את הפסוק 'לא תרצח' הכולל ארבע דברות קטנות מחלקים בשבועות לארבעה פסוקים. בשאר שבתות השנה קוראים את 'לא יהיה לך' ו'זכור' בארבעה פסוקים כל אחת, ואילו את 'לא תרצח' בפסוק אחד.

בנוסף הוא כותב שבגם בדברות 'אנכי' ו'לא יהיה לך' יש נגינות גדולות כדי לחברן לפסוק אחד כדי להזכיר ששתי דברות אלו שמענום מפי הגבורה [החזקוני נוקט את הלשון 'נאמרו' בדיבור אחד, ואם אמנם דבר זה נאמר בגמרא על 'זכור ושמור' ולא על 'אנוכי' - אולם ברור שכונתו של החזקוני היא ש'אנוכי' ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענום ושיגרא דלישנא נקיט].

החזקוני סותר את שיטת אור תורה ורש"ד

כבר ממבט ראשון סותרים דברי החזקוני את שיטות ה'אור תורה' ורש"ד, שהרי לפי שניהם יש חמשה פסוקים המתחברים בטעם העליון לפסוק אחד המתחיל מ'אנוכי'. ואילו החזקוני כותב במפורש "אבל בחודש שבט כשקורין בפרשת יתרו כשאר שבתות השנה - קורין לא יהיה לך וזכור בנגינות הקטנות, לעשות מכל אחת מהן ד' פסוקים" והרי לפי שיטות האו"ת ורש"ד הקריאה בטעם התחתון תחלק את הדיברה הראשונה לחמשה פסוקים ולא רק לארבעה. בנוסף לזה: החזקוני כותב פעמיים שהטעם העליון קורא את 'דברת לא יהיה לך' בטעם העליון ולא את דברת 'אנוכי', ולפי האו"ת ורש"ד הוא היה צריך לקרוא לזה 'דברת אנוכי'.

אמנם לא רק שהחזקוני סותר את שיטתם, אלא שבסוף דבריו נמצא לכאורה הפתרון לבעיות של הטעמת הפסוק הראשון: הוא מסיים בכך שגם בדברות 'אנוכי' ו'לא יהיה לך' יש נגינות גדולות כדי לעשות את שתיהן לפסוק אחד, ולמה? לזכרון שבדיבור אחד נאמרו [כלומר, ששניהם בדיבור אחד נאמרו]. והוא אף מציין את מערכת הטעמים שנועדה לתפקיד זה - המערכת השלישית המסתיימת ברביעי: בתיבת אנכי - פשטא, ובתיבת א-להיך - זקף קטן, ובתיבת הוצאתיך - תלישא, ובתיבת מארץ מצרים - קדמא ואזלא, ובתיבת עבדים - רביעי.

סדר הטעמים לפי החזקוני הוא איפוא כך: בפסוק הראשון הפותח ב'אנוכי' ומסתיים ב'עבדים' אין שום הבדל בין הטעם העליון והתחתון! לפי שניהם יש סוף פסוק בתיבת עבדים

ואתנח בתיבת 'א-להיך', (מערכת א'). כל ההבדל הוא החל מהפסוק 'לא יהיה לך' ואילך: לפי הטעם התחתון יש ארבעה פסוקים עד 'ולשומרי מצוותי ולפי הטעם העליון כולם מתאחדים לפסוק אחד, וזה מה שקוראים בשבועות!

זולת זאת יש מערכת נוספת 'לזכרון' שהיא כעין הוספה על הטעם העליון, מטרת מערכת זו היא לחבר את שני הפסוקים הראשונים שנאמרו מפי הגבורה ובכך היא גורמת שהפסוק הראשון מסתפח אל 'לא יהיה לך' ונוצר כאן פסוק ענק המורכב מחמשה פסוקים. זהו בעצם בדיוק מה שרש"ד כינה בשם 'הטעם העליון' - אך לפי החזקוני זה אינו הטעם העליון אלא טעם שנעשה 'לזכרון שבדבור אחד נאמרו'.

מאי משמע 'לזכרון'? ר' וואלף היידנהיים (ובקיצור: רו"ה) הבין שהכוונה היא שטעם זה לא נעשה לקריאה כלל אלא כדי להזכיר את העובדה ששני הדברות הראשונות נאמרו מפי הגבורה. ואם כי לא בטוח שהחזקוני התכוון לפירוש זה בדבריו - אך ברור שהוא התכוון שזה אינו הטעם הנקרא בשבועות אלא מערכת טעמים אחרת שנוצרה כדי לחבר את אנוכי ולא יהיה לך. והוא אומר זאת מפורשות: בעצרת קוראים את דברת 'לא יהיה לך' בנגינות גדולות [ולא את 'אנכי!'] וחוף מזה יש גם נגינה גדולה בדיבר 'אנכי' כדי לחבר אותו עם 'לא יהיה לך' - אבל זה לא קשור לחג השבועות, ששם אין קוראים כלל את הפסוק הראשון בנגינות גדולות.

מעתה מיושבות רוב התמיהות שהעלינו: הטעם העליון אכן מחלק את הדברות לעשרה פסוקים בדיוק, פסוק לדיבר. אין שינוי בהטעמה בין העליון לתחתון בפסוק זה, כי הוא אינו ארוך מדי או קצר מדי [כמו הדברות 'לא תשא' 'כבד את' ודומיהם שטעמי העליון והתחתון שוים בהם]. ולפי שתי צורות הקריאה אין סטייה מחוקי הטעמים, אין שתי אתנחתות בפסוק אחד כפי שהיה קשה על שיטת האור תורה, ואין זקף לפני סגול כפי שהיה קשה לשיטת רש"ד. אמנם לפי המערכת השלישית שנעשתה 'לזכרון' יש כן בעיה של שתי אתנחתות בפסוק אחד - אבל יתכן שמערכת שכל כולה אינה אלא לזכרון אינה צריכה להתאים עם כללי הטעמים, ומכל מקום גם אם לא צדק רו"ה ש'לזכרון' פירושו 'טעמים תיאורטיים' - הרי שברור שהחזקוני התכוון שלא קוראים כפי המערכת הזו ורק הביאה כדי לציין מה כוונתה.

רו"ה: גם מערכת האתנחתא באה רק לזכרון!

בהתבסס על הסברו של החזקוני שהמערכת של הרביע באה רק לזכרון' כפי שהבין זאת רו"ה - חידש רו"ה רעיון מבריק ביותר. ישנה מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן במנין הלאוין הנכללים בדיבור 'לא יהיה לך': הרמב"ם (לא תעשה ב,ה) מונה את כולם כמצוות נפרדות, והרמב"ן (עשה א' ול'ית ב') מקשה עליו שאם כן איך אמרו חז"ל (מכות כד.) שמפי הגבורה שמענו רק שתי מצוות, אנכי ולא יהיה לך? מתרץ הימגילת אסתר' (שם) את דברי הרמב"ם וטוען שלא כל הדיבר 'לא יהיה לך' נאמר מפי הגבורה אלא רק המילים 'לא יהיה לך' אלהים אחרים על פני שנאמרו בלשון מדבר בעדו, אבל מ'לא תעשה לך פסל' כבר אמר משה רבנו. נמצא שבאמת לא שמענו מפי הגבורה אלא רק שתי מצוות.

שתי מערכות הטעמים - הסביר רו"ה - באות לחבר את שני הדיברות שנאמרו מפי הגבורה, והם חלוקות ביניהן בדיוק באותה מחלוקת שבין הרמב"ם והרמב"ן לפי המגילת אסתר: המערכת המטעימה את 'עבדים' ברביע מחברת את כל חמשת הפסוקים לפסוק אחד והיא סוברת כדעת הרמב"ן שכל 'לא יהיה לך' עד סופו נאמר מפי הגבורה [כך גם מפורש ב'בכור שורי' בשם רבי יוסף קרא, וכן בדברי רבינו ברוך המובא בדעת זקנים לבעלי התוספות (שמות כ א) ועוד]. ואילו המערכת המטעימה את תיבת 'עבדים' באתנח, ולפי זה מוטעמת תיבת 'על פני' בסוף פסוק (מערכת ב') - סוברת כדעת הרמב"ם שרק המילים 'לא יהיה לך' אלהים אחרים על פני' נאמרו מפי הגבורה! מערכת זו אמנם קוטעת את הדיבר השני באמצעו, אבל הרי כל מטרתה היא לבדוד את מה שנאמר מפי הגבורה לפסוק אחד.

התוצאה לפי דעת רו"ה היא שלענין הקריאה יש רק מערכת טעמים אחת (מערכת א' המטעימה 'עבדים' בסוף פסוק) שטעמי העליון והתחתון שוים בה, וכפי שסבר החזקוני. אלא שבעוד שהחזקוני מביא את מערכת ג' (עבדים ברביע) ומבאר שהיא לזכרון, הרי שרו"ה מרחיב את העקרון הזה ומחיל אותו אף על מערכת ב' (עבדים באתנח) שגם היא לא באה אלא לחבר את שני הדיברות הראשונים ולפי שיטת הרמב"ם. ואכן הסברו זה הוא הסבר גאוני.

החזקוני מתעלם ממערכת האתנחתא

מדברי החזקוני עולה בבירור שהוא לא ראה שיש כאן שלוש מערכות. שהרי הוא מביא את המערכת של הרביע שהיא 'נגינות גדולות' הבאה לחבר בין שתי הדיברות הראשונים. והרי המערכת של האתנח עושה בדיוק אותו הדבר! מכיון שיש אתנח בתיבת עבדים הרי בהכרח מחובר הדיבר הראשון לזה שאחריו? וזה 'נגינות קטנות'. אך הענין ברור: לפי החזקוני היו רק שתי מערכות טעמים, מערכת א' השייכת לשיטתו גם לטעם העליון וגם לטעם התחתון, ולפיה הדיבר הראשון הוא פסוק בפני עצמו, תיבת א-להיך מוטעמת באתנחתא ותיבת 'עבדים' מוטעמת בסוף פסוק. ומערכת ג' שמחברת את הדיבר הראשון והשני על ידי רביע בתיבת 'עבדים'. וטעמיה הם כפי שכתב החזקוני.

גם ר"י בן חביב בעל ה'עין יעקב' [הבאנו את דבריו במאמר הקודם] הולך לפי אותו עקרון של החזקוני: הטעם העליון והתחתון שוים בפסוק הראשון. הוא כותב כמו החזקוני "ודבור לא יהיה לך שהוא ארוך - עושה ממנו פסוקים רבים" ואינו כולל את אַנְכִי באותו 'דיבור ארוך', ובהמשך דבריו הוא אף אומר זאת במפורש: "וראיה לזה, שבדבור אנוכי אין בו שתי נקודות ושני טעמים, כי הוא דבור אחד קצר - ונאה לקרותו בפסוק אחד". המעניין הוא שר"י בן חביב מתעלם אף ממערכת הרביע ואינו מזכיר אותה כלל, אפשר שלא היתה בספרים שלפניו ואפשר שסבר כדעת בעל אור תורה שאין לקבל אותה. אך בעוד שבעל אור תורה סבר שיש חילוק בין הטעם העליון לתחתון גם בפסוק הראשון וזאת משום שקיבל את מערכת האתנח [והוא אכן תמה מאוד על התעלמותו של ר"י בן חביב ממערכת זו], הרי ר"י בן חביב שחי יותר ממאה שנה לפניו (בשנת רנ"ב) אינו מתייחס למערכת האתנח כפי שהחזקוני אינו מתייחס אליה.

סיכום הענין לפי דעת רו"ה הוא איפוא כך: אין הבדל בין הטעם העליון לתחתון בקריאת הפסוק הראשון, כפי שמוכח במפורש מדברי החזקוני וה'עין יעקב'. ההטעמות הנוספות שיש בפסוק הם רק ל'זכרון', ומתוך שתיהן ההטעמה של הרביע נראתה לו לרו"ה ותיקה יותר, שהרי החזקוני יודע ממנה ואילו ממערכת האתנח הוא מתעלם, [ר"י בן חביב מתעלם לגמרי משתי המערכות]. וגם הדפוסים הראו כך, כפי שכותב רו"ה (במאמרו אות כ) בטענתו נגד בעל אור תורה שמחק את מערכת הרביע "ויותר טוב היה לו למחוק האתנח ממילת עבדים ולקיים הרביע המקוים מפי ספרים וסופרים קדמונים. שרי האתנח לא מצאנו כי אם במקראות גדולות של רפ"ו והנמשכים אחריו מדפוסים ויניציא האחרונים - ובפרשת יתרו לבד! ולא בפרשת ואתחנן. ובכל הדפוסים הקודמים לרפ"ו כמו בחומש סונצינו של רמ"ח, ובמקראות גדולות ויניציא של רע"ח וגם בכתב יד של נ"ד אין אתנח כלל במלת עבדים כי אם רביע וסילוק. גם הרב חזקוני לא הזכיר האתנח כי אם הרביע והסילוק, לכן יותר טוב לקיים הרביע מן האתנח".

התמונה לדעת רו"ה היתה ברורה: רוב המקורות הקדומים אינם מכירים כלל באתנח שבתיבת עבדים, רק בדפוס וניציא מהדורת רפ"ו הוא צָץ לפתע, וגם אז - רק בפרשת יתרו. לכאורה אין מנוס אלא למחוק את אחת מן האפשרויות שהרי גם האתנח וגם הרביע באים לחבר בין הדיבר הראשון לשני, ולשם מה שתי מערכות טעמים לאותו הדבר? וזה באמת מה שעשו הקודמים לרו"ה: האור תורה מחק את מערכת הרביע, ורש"ד מחק את מערכת האתנח [מה שהגיוני יותר אליבא דרו"ה כי רוב המקורות הקדומים מצדדים ברביע] אך רו"ה בחידושו המבריק תלה את מערכת האתנח בדעת הרמב"ם ונמצא שאין סתירה עקרונית בין שתי המערכות ושתיהן לדבר אחד נתכוונו: לחבר בין שני הדברות הראשונים, אלא שנחלקו במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן עד היכן שמענו מפי הגבורה.

הקריאה עם תרגום מוכיחה כדעת רו"ה

הוכחה עצומה לדעת רו"ה היתה לו מן התרגום. כידוע בזמן חז"ל היתה הקריאה בתורה משולבת עם תרגום פסוק בפסוק; הקורא היה קורא פסוק אחד, ואחריו היה עומד מישהו אחר ומתרגם את הפסוק - כפי שנוהגים עדות התימנים עד היום הזה. מנהג זה התבטל כבר מרוב תפוצות ישראל כבר בזמן הראשונים כפי שכותב הטור (או"ח סי' קמה): "ונראה שהם היו רגילין לפרש להמון העם שהיו מדברים ארמית. אבל לדידן מה תועלת בתרגום כיון שאין אנו מבינין אותו?". וכבר מוזכרים הדברים בתוספות (מגילה כג: ד"ה לא שנו) שאין אנו מתרגמין הפטרות שבכל ימות השנה וכן הפרשיות.

רק בשבועות [ובשביעי של פסח] נתקיים עדיין המנהג לתרגם את הקריאה כפי שכותב החזקוני כאן "שבעצרת שהיא דוגמא מתן תורה ומתרגמינן הדברות". והנה אם נדע איך היו מתרגמים, נוכל לדעת בדיוק את חלוקת הפסוקים בעשרת הדברות, שהרי אחר כל פסוק עצרו ותרגמו. ואכן במחזורים עתיקים נכתבה הקריאה והתרגום! בידי רו"ה היה מחזור כזה בכתב יד (משנת ה' אלפים י"ח) שהקריאה לשבועות והתרגום נמצאים בו והוא אכן מחלק את עשרת הדברות בדיוק כשיטת רו"ה, הפסוק הראשון מסתיים ב'מבית עבדים' ומופיע תרגום, ואחר כך בא הפסוק 'לא יהיה לך' עד 'ולשומרי מצוותי' ושוב בא תרגום¹.

¹ למעשה אפשר להוכיח בזאת מהתרגום המיוחס ליונתן שמודפס בחומשים. הוא מתחיל כל דיבור במילים 'עמי בית ישראל' [ובשמות הוא גם מקדים לפני הדיבורים הראשונים את המילים 'דבירא קדמאה' 'דבירא תניינא']. וכך אפשר לראות בדיוק את החלוקה הזו: הדיבור הראשון מסתיים ב'מבית עבדים'. הדיבור השני מסתיים ב'ולשומרי מצוותי' ושוב מתחיל דיבור שלישי 'עמי בית ישראל', וכן הלאה. ואגב, בדפוס הת"י הנפוצים לספר דברים מתחיל פסוק ח' במילים 'ולא תעבדון לכוון צלם'; הו"ו שבתחילת המשפט אינה קיימת בכ"י לונדון של הת"י ובשני הדפוסים הראשונים (ונציה ש"נ, באזל שס"ז) ולא עוד אלא רואים ששני הפסוקים האלו מחוברים, לפניהם כתובה המלה 'לא יהיה' [הכ"י ושני הדפוסים הראשונים ציינו תמיד שתי מילים או שלוש מלשון המקרא לפני התרגום הארמי, כדי שהקורא יבחין על איזה פסוק נסוב התרגום. שיטת מספור הפסוקים עדיין לא נהגה בכ"י, והדפוסים העתיקהו כתבניתו] ואז מופיעים שני הפסוקים בבת אחת: 'עמי בני ישׂראל לא יִהְיֶה לְכוּן אֱלֹהָ אוֹחְרוֹ בַּר מְנִי לֹא תַעֲבֹדוּן לְכוּן צֶלֶם וְכָל דָּמוֹ דְּבַשְׁמֵיָא מְלַעִיל וְדִי בְּאַרְעָא מְלַרַע וְדִי בְּמִיָּא מְלַרַע לְאַרְעָא'. [בכ"י לונדון מחובר גם הפסוק הבא ויש רק הבדל קו בין הפסוקים, עד 'למחטי בתר אבהתהו', ורק הפסוק 'ועושה חסד לאלפים' מופרד. אמנם מן הסתם יש כאן שגגה, כי הסופר שהעתיק את כתב היד כן היה צמוד לחלוקת הפסוקים של הטעם התחתון לענין החלוקה בין הפסוקים. אלא שפשוט שני הפסוקים 'לא יהיה' ו'לא תעשה' היו מחוברים גם לפי הטעם התחתון. הדפוסים אכן תיקנו זאת והפרידו גם את הפסוק השלישי מהשני על ידי שכתבו 'לא תשתחוה'].

הנה צילום הקטעים: כ"י לונדון, אחריו דפוס ונציה, ודפוס באזל:

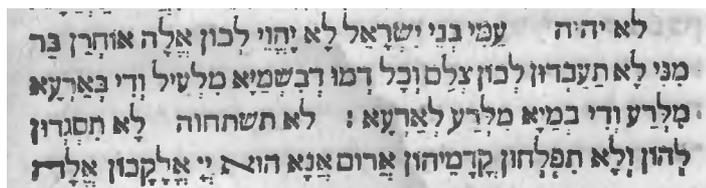
לא יהיה : עמי בני ישראל לא יהיו לפני זולת אוחר
 בר מיני לא תעבדון לפני אלה ואל דמו דלמיני מלעיל
 ודי פזועא מלרע ודי כמיני מלרע לארעא, לא תעבדון
 להן ולא תמלון קדמיכון וזרום מיני וזו זלקטן זולת
 קטון ופזועא ומלרע כקטוע מדכז חוכי זוכין לליען
 על פנין מלרע על דד לויגוי ועל דד רכועאי לטעמי,
 כד מלמין בעיא למיני כד מלמין : ועלוי, ונשיי
 חסד ועיבו לארפין דדין לרחמיין לדיקוין ולנשיי פיקודיין
 ואורוויי : לא ילא : עמי בני ישראל לא ילמנע חד

המחזור הזה משקף כמובן קריאה של הטעם העליון, שהרי הוא מחבר את ארבעת הפסוקים שבדיבר 'לא יהיה לך' לפסוק אחד. [וזולת זאת, מדובר כאן בסדר הקריאה לחג השבועות שבו היה משמש הטעם העליון הן למנהג האשכנזים המובא בחזקוני והן למנהג הספרדים שבציבור תמיד קוראים בטעם העליון]. והחלוקה היא לעשר דברות כמו שטען רו"ה ולא לתשע דברות המחברות את השתים הראשונות.

כמדומני שהמחזור שהיה בידי רו"ה לא נמצא היום, אבל מחזור וורמייזא המפורסם נמצא בידינו, ורואים שם בדיוק אותו הדבר [מצורף צילום בכפוף לאילוצי ההדפסה]. מכל פסוק מצוטטות שתיים שלש מילים בדיו אדומה, ואחר כך מתחיל התרגום שמבוסס על תרגום יונתן. התרגום של הדיבר השני מתחיל 'דיברא תנינא' ולפניו עוד אפשר להבחין בשרידים של התיבות 'לא יהיה לך' הכתובות בדיו אדומה. כלומר, המחזור הזה חילק בין הדיבר הראשון והשני - ולפי הטעם העליון!²

כמו כן מוכח ממנהג התימנים המקיימים עד היום את המנהג לתרגם הקריאה. הם אינם מכירים אלא את הטעם העליון וגם הם מפסיקים לאחר 'עבדים' ומתרגמים את הפסוק הראשון, וכך כתובים ספרי התאגי שלהם.

וכן מוכח מן המסורת שבסוף פרשת יתרו, מנין הפסוקים שלה הוא ע"ב, וזה מתאים לטעם העליון המחלק את עשרת הדברות לעשרה פסוקים ולא לטעם התחתון לפיו יש שלושה עשר פסוקים, אך אם נחלק את הטעם העליון לתשעה פסוקים, כשיטת אור תורה ורשי"ד - יהיו רק ע"א פסוקים, דבר שלא יתאים לשום חלוקה, לא העליונה ולא התחתונה. [בפרשת ואתחנן יש גם אותה ראייה אבל פחות מוחצת. המסורות המדוייקות מוסרות על קי"ט פסוקים, דבר המתאים רק לטעם עליון של עשרה פסוקים, אך במקראות גדולות ועוד חומשים כתוב: קי"ח עזיאל סימן, וזה מתאים דווקא לתשעת הפסוקים. אבל מסתבר יותר שזה תיקון מאוחר שנעשה לאחר שהתקבלה שיטת או"ת או רשי"ד. מכל מקום בפרשת יתרו אין שום מסורת על שבעים ואחד פסוקים]

² וכנ"ל ראיתי במחזור נירנברג (נכתב בשנת ה' אלפים צ"א). התרגום של 'דיברא קדמאה' הוא רק על המלים 'אנכי ה' אלוֹקִיךָ אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים', אח"כ כתוב באותיות אדומות 'לא יהיה לך' ומכאן מתחיל פיוט ארוך בארמית הפותח במילים 'אמין שיתין' שהוא הקדמה לדיבר השני. ואח"כ מופיע התרגום של 'דיברא תנינא' החל מהמילים 'לא יהיה לך' אלהים אחרים על פני - מצורף ל'לא תעשה לך פסל' וכי' עד 'ולשומרי מצוותי'.

רו"ה מסכם זאת: "ומכלל הדברים האלה גלוי לעינים כשמש בצהרים שמעולם לא נהגו לקרות אנכי ולא יהיה לך בפסוק אחד, שאילו כן לא היה רשאי למתרגם להפסיק ביניהם בתרגומו, שהרי אסור לקורא לקרות למתורגמן יותר מפסוק אחד, ואסור למתורגמן לתרגם עד אחר שכלה הפסוק מפי הקורא כדאיתא במסכת במגילה (כד.) וברמב"ם פ' י"ב מהלכות תפלה (הלכות י-יא)"

שיטת רבי וואלף היידנהיים [וכן ר"י בן חביב והחזקוני]

לזכרון ב'	לזכרון א'	טעם עליון	טעם תחתון
כשיטת התיקון סופרים	אֲנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים לֹא־יְהִיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵי:	אֲנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים: לֹא יְהִיֶה־לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵי לֹא תַעֲשֶׂה־לְךָ פֶסֶל וְכִלְתֶּמוּנָה אֲשֶׁר בְּשָׁמַיִם מִמֶּעַל וְאֲשֶׁר בָּאֶרֶץ מִתַּחַת וְאֲשֶׁר בַּמַּיִם מִתַּחַת לָאֶרֶץ לֹא־תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם כִּי אֲנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ אֵל קָנָא פֶקֶד עֹז אָבֶת עַל־בְּנָיִם עַל־שְׁלֵשִׁים וְעַל־רִבְעִים לְשָׁנָאֵי וְעִשָׂה חֹסֶד לְאֲלֹפִים לְאֶהְבִּי וְלִשְׁמְרֵי מִצְוֹתַי:	אֲנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים: לֹא־יְהִיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵי: